

БЪЛГАРСКИТЕ ХУДОЖНИЧКИ-ГРАФИЧКИ ПРЕЗ 30-ТЕ И 40-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

Цвета Петрова

Резюме: Представителките на първите поколения автори, работили в сферата на българската печатната графика, заемат важно място в историята на родното ни изкуство. Творчеството им обаче не влиза често в ползрението на изследователите, а и произведенията им рядко са показвани в изложби и експозиции, поради което остават сравнително непознати за широката публика. Настоящата статия има за цел да представи пет авторки, изиграли ключова роля в развитието на печатната графика у нас, а именно Анна Крамер, Люба Паликарова, Петрана Клисуро̀ва, Бинка Вазова и Сидония Атанасова. Някои от тях работят в течение на десетилетия, но фокусът в текста е насочен към 30-те и 40-те години на ХХ век – време, когато кристализират спецификите на художествения им език и сюжетно-тематичния кръг, определили до голяма степен характера на тяхното изкуство в течение на цялата им артистична кариера.

Ключови думи: печатна графика, художнички-графички, българско изкуство, изкуството на ХХ век.

В основата на печатната графика стои сложен процес, който изисква както познаване на технологията, така, разбира се, и сериозна художествена подготовка. Специфика на този вид изкуство е, че процесът на създаване и отпечатване на графичната матрица предполага голяма физическа сила, което до известна степен обяснява широко разпространеното схващане, че печатната графика е поле за изява предимно на мъже художници. Художниците графички обаче са неизменна част от българското изкуство. Техните творби отразяват специфичната женската гледна точка и това ги прави особено интересен обект за анализ и интерпретация.

В настоящата статия¹ са представени художнички, които работят предимно в областта на печатната графика, като извън ползрението остава графичната рисунка – територия, в която женското присъствие

¹ Текстът представя проучване, извършено в рамките на проект "Жените-творци в българската графика", реализиран по Националната научна програма „Млади учени и постдокторанти“ (РМС № 577 от 17 август 2018 година).

е ярко изразено². Целта на текста е още един път да напомним за тях и за техния принос към българското графично изкуство.

За да определим контекста, в който работят художничките графички, ще направим кратък исторически екскурс, който ще ни позволи да обрисоваме картината на социалните условия и духовната атмосфера, в която протича творческият път на първите поколения български художнички.

Достъп на жените до художествено образование

На 1 октомври 1896 г. с Указ на княз Фердинанд е открито Държавното рисувално училище. Така е създадена възможност млади хора, избрали пътя на изкуството, да получат художествено образование у нас, тъй като до този момент единствените им възможности са били да учат в чужбина. До Освобождението това е ставало на лични разноски, а след Освобождението – чрез държавни стипендии. Според Николина Джановска в края на XIX – началото на XX в. малко жени имат шанса да си позволят подобно образование и това са предимно тези от тях, които „произхождат от големите градове, от заможна среда, от семейство с прогресивни идеи или творчески наклонности в други области на изкуствата“³. След 1896 г. ситуацията у нас се променя. Според Ирина Генова още в първия випуск на Рисувалното училище са приети три жени⁴, т.е. от самото начало жените получават право на художествено образование. Важно е да се отбележи и съществуването на Частното училище за художествено образование на младежи и девойки в София, създадено от руската емигрантка Естер Слепян, което отваря врати само няколко седмици след Рисувалното училище. Именно в частното училище на Слепян много жени правят първите си стъпки в изкуството.

Тъй като изследването е фокусирано върху печатното изкуство, то тук ще представим накратко обучението по графика през първите години от съществуването на Рисувалното училище. В началото Държавното рисувално училище се разделя на два отдела – „Отдел за художници по рисуване“ и „Отдел на рисувачи по художествените индустрии“⁵, като двата отдела имат общ и специален курс. През

² Важен е въпросът и за графичната рисунка, която е поле за изява на много по-широк кръг от авторки, но тя би могла да бъде предмет на друго изследване.

³ Джановска, Н. Мястото на жените графички в българското изкуство през XX век. В: *Изкуство и живот*. Велико Търново, с. 251. [Dzhanovska, N. Women graphists' place in Bulgarian art during the 20th century. In: *Izkustvo i zhivot*. Veliko Tarnovo, 2015, p. 251.]

⁴ Genova, I. Women artists in the modernization of the artistic life in Bulgaria – overcoming boundaries. In: *Art Studies quarterly*, 2002 (4), p. 3.

⁵ Балчева, М. *Графичното ателие на проф. Васил Захариев в Държавната художествена академия (1922-1944)*. София: НХА, 2014, с. 8. [Balcheva, M. *The Graphic Art Atelier of Prof. Vasil Zahariev at the State Academy of Art (1922-1944)*. Sofia: NHA, 2015, p. 8.]

1905 г. „в специалния курс на училището са отворени три нови школи: по художествена керамика, везба и дантели и тази по литография“⁶. Така в българското художествено образование навлиза печатното изкуство. За преподавател е поканен чехът Йосиф Силаба, а през 1909 г. (годината, в която Рисувалното училище е преобразувано в Художествено-индустриално училище) постъпва и Йосиф Питер, който въвежда в обучението техниките офорт и акватинта. Когато през 1921 г. Държавното художествено-индустриално училище става Държавна художествена академия, се налагат някои промени, една от които е преустройството на графичния отдел в графично ателие. Година по-късно – през 1922 г. – като преподавател постъпва Васил Захариев, който разширява обхвата на изучаваните техники и изиграва ключова роля в по-нататъшното развитие на графичното изкуство у нас.

Трансформацията от Художествено-индустриално училище в Академия довежда със себе си и структурни промени, както и промени в учебната програма. През 1924 г. Академията се състои от Отдел за изящни и Отдел за приложни изкуства, като графичното изкуство не се е изучава като отделна специалност, а факултативно – т.е. от „редовните ученици от специалните курсове по живопис и по декоративно изкуство“⁷. През 20-те и 30-те години на миналия век Васил Захариев разработва две отделни програми за двата отдела, като в тези програми са поставени различни цели и задачи. Така, под ръководството на новатора Васил Захариев, своите първи графични опити правят студентите от Художествената академия. В Музейната сбирка на Националната художествена академия са съхранени най-ранните примери за графично изкуство у нас, които са част от графичната колекция на проф. Васил Захариев. Сред имената на авторите, чиито работи са включени в колекцията, има и имена на немалко жени: Бронка Пюрова-Алшех, Сидония Атанасова, Весела Бабина, М. Баджиева, Васка Попова-Баларева, Невяна Балтова, Радка Бъчварова, Марина Василева, Ваня Васкова, Екатерина Величкова, Кераца Висулчева, Людмила Венова, Олга Вълнарова, Веселка Гайтанджиева, Мария Господинова, Здравка Дачева, Роза Дойчева, Райна Дренска, Венета Дюлгерова, Живка Енчева, Сузи Ешкенази, Олга Желязкова, Вера Иванова, Мара Йосифова, Радка Костова, Цветана Костуркова, Мария Лат, Виолета Лулчева, Надежда Маркова, Александра Мечкуевска, Елена Панева, Пенчева, Милка Попова, Миша Попова, Надежда Попова, Рада Хаджипетрова-Поптошева, Х. Стаева, Ана Старицка, Невена Тузсузова.

Макар че по-голямата част от тези художнички работят спорадично

⁶ Пак там, с. 8. [Ibid., p. 8].

⁷ Пак там, с. 9. [Ibid., p. 9].

в областта на печатната графика, техният принос към развитието на това изкуство не може да бъде пренебрегнат.

За ролята на женските гружества

Историческите условия, в които живее българският народ през XIX век, до голяма степен са причината у нас (за разлика от Западна Европа) да не се води борба за равноправие между половете. В краткия интервал от време обаче между Освобождението и началото на XX век се появяват активистки движения, които се борят за правото на жените да учат, да работят, да гласуват. През 1901 г. е създаден Българският женски съюз – организация, която се бори за равноправие между половете и срещу образователните ограничения за жените. Съюзът обединява 27 женски организации, чиято дейност е насочена към това да бъде подобро положението на жената в българското общество. Бавен и сложен процес е и борбата на жените, обвързали съдбата си с изкуството, за това да извоюват своето място върху родната художествена сцена, като тази борба е функция на социалните нагласи на обществото. Няколко са предпоставките, довели до по-активната артистична изява на жените. От една страна, открилата се възможност за достъп до художествено образование, а от друга – създаването на *Дружеството на жените с висше образование* през 1924 г. и учредяването няколко години по-късно (през 1928 г.) на *Секцията на жените художнички*. Важно е да се отбележи и ролята на новосъздадените творчески съюзи, в някои от които броят на членуващите жени е значителен (*Дружеството на независимите художници*, *Родно изкуство* и *Дружеството на севернобългарските художници*).

Първата изложба на жени творци у нас продължава от 1 до 14 януари 1928 г. в Държавната художествена академия. В експозицията са включени и няколко офорта⁸. Организатор на събитието е именно Секцията на жените художнички към Дружеството на жените с висше образование, а събитието се превръща в ежегодна изява през 30-те години. Ирина Генова вижда в съществуването на Дружеството на жените художнички в България и в организираниите от тях изложби „социална необходимост от диференцирано женско участие в художествения живот“⁹. Макар да са изложени на критика, „женските“ изложби стават все повече. През 1938 г. пък са организирани изложби на жените творци зад граница – в Белград и Загреб.

⁸ Джановска, Н. *Мястото на жените ...* с. 254. [Dzhanovska, N. *Women graphists' ...* p. 254.].

⁹ Генова, И. *Дружество на жените художнички в България*. В: *120 години българско изкуство*. София, 2013, с. 117. [Genova, I. *Druzhestvoto na zhenite hudozhnichki v Balgariya*. In: *120 godini balgarsko izkustvo*. Sofia, 2013, p. 117.].

Първите художнички в българската печатна графика

Графичното изкуство навлиза по нашите земи с известно закъснение. Първоначално популярни стават „гравюри, внасяни от чужбина, а от началото на XIX в. започва гравирването и печатането на щампи в българските манастири – Троянски, Рилски и др.“¹⁰. В периода когато по българските земи се появяват и разпространяват първите графични произведения, жените нямат достъп до графичните ателиета, които са се намирали предимно в мъжките манастири. Жените навлизат в графичното изкуство едва след Освобождението, когато започва интензивното развитие на светското изкуство. Любопитен факт е, че и първата графична изложба, и първата изложба на жени художници се провеждат през 1928 г.

Макар през 20-те години редица художнички (предимно студентки в Художествената академия) да правят опити в областта на печатната графика, графиката всъщност се превръща в една от основните области за артистична изява на по-късен етап. Първите прояви на жени графици на родната художествена сцена датират от края на 20-те години, като през 30-те те значително се увеличават. В областта на графиката работят Миша Попова, Олга Гайдарова, Невена Тузсузова, Цветана Костуркова, своите първи графични опити (през 40-те години) правят Мария Лат и Виолета Лулчева.

Особено място в българското графично изкуство през първата половина на миналия век заемат Анна Крамер, Люба Паликарова, Петрана Клисурова, Бинка Вазова, Сидония Атанасова, чието творчество играе ключова роля в определянето на тенденциите в родната графика. Именно на тези пет авторки е посветен и настоящият текст.

Анна Крамер

Анна Крамер оставя трайна следа в историята на българското изобразително изкуство като една от първите жени, изявяващи се в сферата на печатната графика, както и като първата жена график със самостоятелна графична изложба у нас. Основният изследовател на нейното творчество е Петър Чуховски¹¹. Още за Анна Крамер пишат Евтим Томов¹², Бисера Йосифова¹³.

¹⁰ Георгиева, С. Графичният отпечатък – от технологията до поезията. В: *Графика. Творби от фонда на СГХГ*. София: Симолини 94, с. 5. [Georgieva, S. Prints – from technology to poetry. In: *Prints. Works from the collection of Sofia City Art Gallery. Sofia: Simolini 94, 2015, p. 5.*]

¹¹ Чуховски, П. *Анна Крамер*. С.: Български художник, 1973. [Chuhovski, P. *Anna Kramer*. Sofia: Balgarski hudozhnik. 1973.].

¹² Томов, Е. *Българската графика*. С.: Г. Димитров, 1955. с. 72. [Tomov, E. *Balgarskata grafika*. Sofia: G. Dimitrov. 1955, p. 72].

¹³ Йосифова, Б. *Разговор за графиката* С.: Отечество, 1985. 24-25. [Iosifova, B. *Razgovor*

Анна Крамер е полякиня с еврейски произход, родена през 1899 г. в град Хороденка¹⁴. Първите си опити в сферата на печатната графика тя прави още през 1919 г. Учи при проф. Кристиан-Лудвиг Мартин във Виенската академия за жени, която всъщност е частно художествено училище. Още преди да се дипломира през 1924 г. Крамер се омъжва за д-р Бехар¹⁵ – български гражданин, също с еврейски произход. Заедно те се преместват в България през 1927 г. Според Чуховски още същата година две нейни графики – „Белведере“ и „Готическа църква“ – са изложени в обща художествена изложба в София. През периода от 1930 до 1937 г. Анна Крамер живее и работи в Пазарджик, като през 1936 г. се връща за няколко месеца във Виена, където подготвя дипломната си работа в Академията. През януари 1937 г. открива първата си самостоятелна изложба (това е и първата самостоятелна изложба на жена график у нас) в читалище „Виделина“ в Пазарджик през януари 1937 г. В изложбата тя показва шестдесет графики, изпълнени в техниките офорт, суха игла и гърворез. Композициите са предимно пейзажи: градски изгледи от Виена и от София, както и природни пейзажи, създадени в периода, през който е пребивавала в Пазарджик. Изложбата е отразена в местния печат, а според Чуховски тя е открита от Елисавета Консулова-Вазова с беседа за творчеството на Анна Крамер. Година по-късно – през 1938 г. – Анна Крамер се премества със семейството си в София, където по-късно показва още две самостоятелни изложби – през 1945 и през 1972 г. От 1950 до 1953 г. е в Париж, където продължава да натрупва опит, посещавайки различни ателиета и курсове. През този период започва да работи и в сферата на живописата. Участва в множество общи художествени изложби и в изложби, представящи българското изкуство в чужбина. Умира през 1976 г. в София, а през 1979 г. в памет на художничката е организирана нейна самостоятелна изложба.

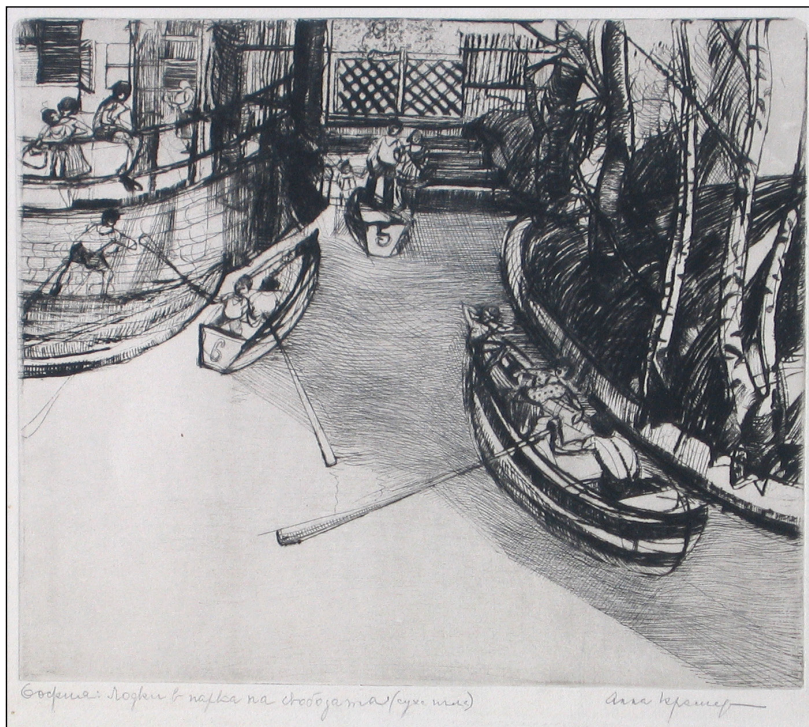
Крамер е позната преди всичко с графичните си произведения, изпълнени в техниката суха игла. Тя е майстор на пейзажа – в композициите ѝ присъстват както градски, така и природни изгледи. Евтим Томов очертава полето на предпочитаните от нея мотиви: „архитектурни мотиви, улици, пазарни сцени, битови мотиви, отделни фигури и групи от фигури“¹⁶.

за *grafikata*. Sofia: Otechestvo. 1985, p. 24-25].

¹⁴ Днес този град се нарича Хороденка. През 1939 г. влиза в границите на Съветския съюз, а днес е в състава на Украйна.

¹⁵ На места се среща и като Анна Крамер-Бехар или Анна Бехар. Тя подписва графиките си само като Анна Крамер.

¹⁶ Томов, Е. *Българската графика ...* с. 72 [Томов, Е. *Balgarskata grafika ...* p. 72].

Анна Крамер, „София – лодки в парка на свободата“.
Суша игла, ХГ „Станислав Доскевски“ – Пазарджик

Нейните графики се отличават с богатство на графичните изразни средства, силно чувство за пространство, лекота, фин усет към графичното изграждане на творбата. В по-ранните си години Анна Крамер изобразява предимно градската среда на Виена, а по време на пребиваването си в Пазарджик развива интерес към българската природа, към българското село, към характерните български типаж. В по-зрелия си период тя се превръща в „своеобразен певец на София, поет – лирик, какъвто засега в нашата графика няма“¹⁷.

По време на пребиваването си в Париж прави и графичен цикъл от сухи игли, в който изобразява френската столица. Евтим Томов дава висока оценка на нейното творчество и естетическото ѝ чувство. Според него макар Крамер да е изградена като творец във Виена, тя „не носи почти нищо от сухотата на немската школа“¹⁸. Казва за нея, че е сърчна, а за графиките ѝ, че са „изпълнени изобилно с въздух, светлина и заразяващо лирично чувство“¹⁹. Високо оценява градските ѝ пейзажи („Църквата Св. Петър“, „Готическа църква – Виена“), при които

¹⁷ Чуховски, П. Анна Крамер. С.: Български художник, 1973. с. 14. [Chuhovski, P. Anna Kramer. Sofia: Balgarski hudozhnik. 1973, p. 14].

¹⁸ Томов, Е. Българската графика ... с. 71 [Tomov, E. Balgarskata grafika ... p. 71].

¹⁹ Пак там, с. 71. [Ibid., p. 71].

„художницата постига точност, чистота и лекота на рисунката, нежност в градацията на по-светли и по-тъмни петна, много въздух и интимност“²⁰. Като достойнство на нейната работа Томов определя и единството „между линеарното и живописното светоусещане, интимното вживяване в темите, липса на ефекти, атмосферата и пространствеността в изображенията“²¹.

Според източниците Анна Крамер работи директно върху графичната матрица, без да подготвя проект, който впоследствие да прехвърля върху плочата. Рисува по натура (работите ѝ имат почти репортажен характер), като преодолява известната сухота на техниката именно чрез живата рисунка и спонтанността при работата в материал. Анна Крамер е привлечена от „архитектурните мотиви в облика на града, без да ги превръща в бездушни проектантски скици“²².

В своите работи тя отдава дан и на музиката. В по-късните години от творческия си път Крамер създава сцени, в които изобразява музикантите както по време на репетиция, така и по време на концерт. Творчеството ѝ не е голямо по обем – тя оставя около 300 гравюри и още толкова рисунки. Работи предимно върху медни или цинкови плочи, като се придържа се към класическите пропорции на формата и графиките ѝ не надхвърлят размер от 30/40 см. Анна Крамер е и един от първите майстори на екслибриса у нас.

Нейни творби са притежание на много галерии и музеи в страната: Национална художествена галерия, Софийска градска художествена галерия, градските галерии в Пазарджик, Русе, Сливен, Силистра, Велико Търново, Плевен.

Люба Паликарова

Люба Паликарова започва да се изявява на художествената сцена през 30-те години на миналия век. Тя притежава специфичен авторски почерк, който съчетава западната естетика с българското светоусещане, а творчеството ѝ се вписва органично в националните графични традиции. Основен изследовател на нейното художествено наследство е Владимир Несторов²³. Сред авторите, които са писали за нея, са още Евтим Томов²⁴ и Борис Колев²⁵.

²⁰ Пак там, с. 71. [Ibid., p. 71].

²¹ Пак там, с. 72. [Ibid., p. 72].

²² Йосифова, Б. *Разговор за графиката...* с. 24. [Iosifova, B. *Razgovor za grafikata...* p. 24].

²³ Несторов, В. *Люба Паликарова*. С.: Български художник, 1974. [Nestorov, V. *Lyuba Palikarova*. Sofia: Balgarski hudozhnik. 1974.].

²⁴ Томов, Е. *Българската графика ...* с. 88 [Tomov, E. *Balgarskata grafika ...* p. 88].

²⁵ Колев, Б. *Българската графика*. С.: Народна младеж, 1960. с. 56 [Kolev, B. *Balgarskata grafika*. Sofia: Narodna mladezh. 1960, p. 56.].

Люба Паликарова е родена през 1906 г. в гр. Добрич. Семейството се мести на няколко пъти в различни градове, но в крайна сметка се установява в София. Тя завършва Художествената академия през 1927 г., а година по-късно постъпва като учител в Асеновград. Участва в редица общи изложби и става член на Дружеството на независимите художници. През 1930 г. заминава за Полша, където продължава своето художествено образование във Варшавската академия. Там отново изучава живопис и графика, но интересът ѝ към графиката се задълбочава и тя се посвещава напълно на това изкуство. В Полша тя има късмета да учи при трима изявени художници графичници, които са и ярки преподаватели – Скочилас, Вичулковски и Остоя-Хростовски. По време на следването си става част от студентската група „Колор“. През 1939 г. завършва Академията и се завръща в България, като едно от първите неща, които прави, е да обиколи страната. Несторов обвързва пътуването ѝ с „неспокойните въпроси, възникнали в контакта с варшавското ѝ обкръжение“²⁶, чийто отговор тя търси, обръщайки се към „родното си място, към спомените, към себе си“²⁷. В резултат на това пътуване Паликарова създава цикъл от дърворези, както и голямо количество рисунки.

След политическите промени в средата на 40-те години в творчеството ѝ се появяват нови теми и сюжети. В технологичен план Паликарова започва да използва повече графични техники – новите ѝ търсения са насочени в областта на литографията и дълбокопечатните техники върху метал. През 1958 г. прави своята първа самостоятелна изложба в София, в която представя рисунки с пастел и флумастер. Година по-късно в салона на Българския културен център във Варшава подрежда втората си самостоятелна изложба, в която показва и някои графични листове. По време на пътуването си до Полша Паликарова създава множество рисунки, които излага година по-късно в Полския културен център в София. През 1975 г. в Панагюрище организира четвъртата си самостоятелна изложба, в която представя панорама на своето изкуство. Наред с печатната графика Паликарова работи и в областта на илюстрацията, живописа, също така създава няколко литературни произведения. Умира през 1999 г.

²⁶ Несторов, В. Люба Паликарова... с. 13. [Nestorov, V. Lyuba Palikarova. ... p. 13.].

²⁷ Пак там, с. 13 [Ibid, p. 13.].

Люба Паликарова, „Почивка“. Офорт и акватинта, ХГ Смолян

В началото на своето творчество Паликарова работи предимно в областта на гървореза, а в средата на 40-те години на ХХ в. активно започва да работи и в областта на литографията и на графиката върху метал. Темите и сюжетите ѝ са „почерпани от ритъма на всекидневието“²⁸, тя предпочита спокойни битови сцени, статични физурални композиции, пейзажи от различни места из България; рибари, които разплитат мрежите си; селянки, които си почиват на полето; портрети, „наситени с много любов и преживяна автентичност“²⁹. В творбите ѝ Несторов вижда опит за изобразяване на изживяното, а не на видяното. Паликарова „проявява и свое лично виждане и отношение към човешката фигура и природата“³⁰ и въпреки западното влияние, успява да изгради личен авторски почерк. Като основно качество на художничката Евтим Томов определя добре култивирания вкус и „чувството за отмереност при съпоставката на черно и бяло“³¹. Откроява и портретите, които прави, като отбелязва, че в тях тя „постига прилика и характер“³². Тук трябва да отбележим, че всъщност портретът не е жанр, който е широко разпространен в българската графика.

Произведения на Люба Паликарова са част от колекциите на Националната художествена галерия, градските галерии в Бургас, Смолян, Самоков, Добрич, Габрово и др.

²⁸ Несторов, В. Люба Паликарова ... с. 22. [Nestorov, V. Lyuba Palikarova ... p. 22].

²⁹ Пак там, с. 22. [Ibid., p. 22].

³⁰ Томов, Е. Българската графика ... с. 87. [Tomov, E. Balgarskata grafika ... p. 87].

³¹ Пак там, с. 87. [Tomov, E. Balgarskata grafika ... p. 87].

³² Пак там, с. 87. [Tomov, E. Balgarskata grafika ... p. 87].

Петрана Клисуро̀ва

Първите художествени изяви на Петрана Клисуро̀ва са през 30-те години на XX в., като работи активно до края на 80-те години. Началото на нейния път в изкуството е в сферата на живописта, но през 40-те години започва да работи в областта на печатната графика. Основен изследовател на нейното творчество е Вера Динова-Русева³³, за нея пишат още Евтим Томов³⁴ и Борис Колев³⁵.

Петрана Клисуро̀ва е родена през 1908 г. в Нова Загора като четвърто дете³⁶ в семейството на Христо Бараков и Лала Джананова. Лошото финансово положение, в което се намира семейството, е основната причина Петрана да бъде отгледана от други родители – от Тана Джананова и Стефан Клисуров. Петрана от малка има възможността да рисува, а като ученичка в Смесеното педагогическо училище в Казанлък има късмета да учи при Станьо Стаматов, Мара Чорбаджийска и Чудомир. Именно там тя завързва контакт с Ненко Балкански и Колю Колев, познанството с които подкажда интереса ѝ към живописта и към професионалната художествена подготовка. Ранната смърт на баща ѝ я поставя в затруднено финансово положение. Поради това, след като завършва гимназия (през 1927 г.), тя няма възможност да се запише в Художествената академия, като през следващите четири години ѝ се налага да работи като начална учителка. През 1932 г. Петрана Клисуро̀ва постъпва в Художествената академия в класа на проф. Цено Тодоров. Лошото финансово положение обаче се отразява върху нейното здраве. Разболява се от туберкулоза и трябва да прекъсне, за да се подложи на лечение. След като оздравява, през 1935 г. се завръща в Академията – този път в класа на проф. Никола Ганушев. През този период Петрана Клисуро̀ва посещава и ателието на проф. Васил Захариев, където изучава тънкостите на графиката. Малко преди да завърши Академията, тя открива в Казанлък първа си самостоятелна изложба, в която излага само живописни произведения. След като се дипломира, се записва в Стажантския институт за учители. Завършва го през 1941 г. и вече има право да работи като учителка. Следва период, през който преподава в Батак и в Нова Загора. Макар че обича учителската професия, художничката си дава сметка, че тя ограничава възможностите ѝ да се занимава с изкуство. През 1945 г. се мести в София и става художник на свободна практика, като в периода 1948 – 1949 г. за кратко се връща към учителската професия. През 1948 г.

³³ Динова-Русева, В. *Петрана Клисуро̀ва. Живот и творчество*. С.: Фондация Васил Левски, 1995. [Dinova-Ruseva, V. *Petrana Klisurova. Zhivot I tvorchestvo*. Sofia: Fondatsiya Vasil Levski. 1995.]

³⁴ Томов, Е. *Българската графика ...* с. 102-103. [Tomov, E. *Balgarskata grafika ...* p. 102-103.]

³⁵ Колев, Б. *Българската графика. ...* с. 56 [Kolev, B. *Balgarskata grafika. ...* p. 56.]

³⁶ Петрана Клисуро̀ва е сестра на известния живописец Васил Бараков.

отива в творческата командировка в Чехословакия, която оказва силно влияние върху нея като художник. Там тя създава серия от рисунки, които по-късно претворява в графичен цикъл. През 1952 г. става старши уредник в Националната художествена галерия в София. Петрана Клисурова прави шест самостоятелни изложби – през 1938, 1967, 1979, 1984, 1991 и 1994 г., участва в общите художествени изложби и в изложбите, представящи българското изкуство зад граница. Умира през 1995 г.

Вера Динова-Русева разделя творчеството на Петрана Клисурова на три основни периода. Първият обхваща годините преди обучението в Академията; вторият е времето, когато учи в Академията и непосредствено след това (30-те и 40-те години) – време, когато тя работи предимно в областта на живописта и рисунката; третият период са годините от средата на 40-те до края на 60-те. Изследователката на творчеството на художничката специално подчертава усилването на тенденциите към декоративност в работите, създадени след 70-те години³⁷.

Петрана Клисурова, „Портрет на Васил Барakov“. Дърворез, ХГ Смолян

³⁷ Динова-Русева, В. Петрана Клисурова. Живот и творчество... с. 25. [Dinova-Ruseva, V. Petrana Klisurova. Zhivot i tvorchestvo ... p. 25.].

Макар че докато учи в Академията П. Клисуро̀ва посещава ателието на Васил Захариев, интересът ѝ към графиката се засилва след посещението на изложбата „Фронт и тил“. Първите ѝ графични опити са върху литографски камък, тъй като тази техника стои най-близо до рисунката. По-късно ще се насочи и към високия печат. Що се отнася до тематичния обхват и сюжетите, които художничката интерпретира в различните периоди, различни художествени проблеми вземат връх. През първия етап се наблюдава предпочитание към портрета, през втория – към голото тяло и натюрморта, а през третия – към „портрета, индустриалната тематика, природния пейзаж и натюрморта, с тенденция към преобладаване на портрета през последните творчески години“³⁸. Въпреки известната критика, която ѝ отправя Евтим Томов, той оценява нейните пейзажи, при които тя проявява „по-подчертано поетичното си вживяване и дава повече непосредственост“³⁹. Петрана Клисуро̀ва е широко позната със своите графики в портретния жанр и композицията на индустриална тема.

Творби на Петрана Клисуро̀ва са част от колекциите на Националната художествена галерия, градските галерии в Пазарджик, Смолян, Добрич, Разград, Габрово, Велико Търново, Перник и др.

Бинка Вазова

В началото на 30-те години на миналия век впечатление прави ярката поява на още една жена върху родната художествената сцена – Бинка Вазова. Тя получава образование извън България. Бинка Вазова е част от онова поколение творци, които внасят качествена промяна в българската печатна графика.

През 2016 г. излиза монография, посветена на художничката, написана от Анелия Николаева⁴⁰, която е познавала лично Бинка Вазова. За нея пишат още Евтим Томов⁴¹ и Борис Колев⁴².

Бинка (Сабина) Вазова е родена през 1909 г. в семейството на Елисавета Консулова-Вазова и Борис Вазов. Семейството и средата от близки и приятели оказва силно влияние върху творческото развитие на художничката. Израснала сред интелектуалните и творческите среди на София, когато е на 11 години, Бинка Вазова заминава с майка си и със сестрите си за Германия. Там тя прекарва 2 години – от 1920 до 1922 г. Посещавайки Дрезден, Берлин и Мюнхен, тя се запознава с колекциите

³⁸ Пак там, с. 25. [Ibid., p.25].

³⁹ Томов, Е. *Българската графика ...* с. 102 [Томов, Е. *Balgarskata grafika ...* p. 102].

⁴⁰ Николаева, А. *Бинка Вазова. Графични образи*. С.: Институт за изследване на изкуствата БАН, 2016. [Nikolaeva, A. *Binka Vazova. Grafichni obrazi*. Sofia: Institut za izsledvane na izkustvata BAN. 2016.].

⁴¹ Томов, Е. *Българската графика ...* с. 74 [Томов, Е. *Balgarskata grafika ...* p. 74].

⁴² Колев, Б. *Българската графика. ...* с. 56 [Kolev, B. *Balgarskata grafika. ...* p. 56].

на някои от най-големите европейски музеи.

През 1928 г. завършва девическата гимназия във София. Същевременно баща ѝ е назначен за пълномощен посланик на България в Чехословакия и семейството се премества в Прага. Там Б. Вазова още същата година постъпва в Художествено-индустриалното училище, но само след една година напуска по собствено желание. През 1929 г. постъпва в Художествената академия в Прага, където учи графика при проф. Тавик Франтишек Шимон⁴³. След като завършва Пражката академия, през 1934 г. тя отива да специализира в ателието на проф. Жак Белтран в Париж, където остава в продължение на една година. През периода 1933 – 1935 г. участва в пътуваща изложба на българската графика, а през 1934 г. излага свои произведения в София, в съвместна изложба с майка си. През 1935 г. прави рисунки, които са публикувани в издаваното от майка ѝ сп. „Беседа“.

След сватбата си с арх. Борислав Николов през 1936 г. се премества в Сопот, където остава две години. Там тя създава множество скици, в които е запечатано архитектурното наследство на малкото градче. В средата на 40-те години Бинка Вазова насочва вниманието си към детската илюстрация. Участва в общи художествени изложби в чужбина (през 1935 г. излага в Есенния салон на френските художници в Париж, а през 1944 г. участва в международна изложба на графиката във Варшава), както и в изложби, представящи българското изкуство в чужбина.

През 50-те години сътрудничи на Министерството на народното здраве и на Етнографския музей, за които изготвя илюстрации, работи и като художник на „Мултифилм“. През 60-те години се завръща към гравюрата на дърво и линолеум, като прави няколко опита да я подчини към новата „нормативната естетика“, но „не активно“⁴⁴. През 1993 г. прави самостоятелна изложба в Пловдив, през 2004 г. – в Националната галерия в София. Умира в София на 98 години през 2007 г.

Бинка Вазова е позната преди всичко с гравюрите, изпълнени в техниката дърворез. Изследователите отбелязват, че още в ранния период през 30-те години нейното творчество се отличава с дълбочина и с професионално майсторство (тя демонстрира „зрялост в трудната графична творба на дърворезбата“, „показва сигурност и свобода в гравьорската работа“, „изявява творческо въображение и чувство за композиция“⁴⁵). Впечатление правят „уверената още тогава ръка на Бинка,

⁴³ В някои от източниците се появява информацията, че Бинка Вазова се обучава и при графика Макс Швабински, но А. Николаева оборва това мнение, позовавайки се на личните си разговори с художничката.

⁴⁴ Николаева, А. Бинка Вазова. Графични образи. ... с. 193. [Nikolaeva, A. Binka Vazova. Grafichni obrazi. ... p. 193.].

⁴⁵ Томов, Е. Българската графика ... с. 74 [Tomov, E. Balgarskata grafika ... p. 74.].

сигурната ѝ рисунка и усетът за стойностите на черно-бялото⁴⁶. Що се отнася до сюжетния кръг, то Евтим Томов вижда в творчеството на Вазова влиянието на чехословашкото образование – тематично първите опити на художничката се отличават и „чуждеят“ на българската естетика⁴⁷. Впоследствие Бинка Вазова подчинява гравюрите си на българските традиции.

Бинка Вазова, „Остров“.
Дърворез, ХГ „Петко Загорски“ – Бургас

Творби на Бинка Вазова са част от колекциите на Националната художествена галерия, на Софийската градска художествена галерия, градските галерии в Пазарджик, Бургас, Сливен, Шумен, Ловеч и др.

⁴⁶ Николаева, А. Цит.съч., с. 64-65. [Nikolaeva, A. Op.cit., p. 64-65].

⁴⁷ Томов, Е. Цит.съч., с. 74. [Tomov, E. Op.cit., p. 74.].

Сидония Атанасова

В края на 30-те години на миналия век е началото на творческия път и на Сидония Атанасова, която ще работи активно през следващите четири десетилетия. Тя получава своето художествено образование в България. Анализ на нейното творчество прави Дора Каменова⁴⁸ в монографичния очерк за художничката, а Евтим Томов⁴⁹, Борис Колев⁵⁰ и Бисера Йосифова⁵¹ също я представят като автор в изследванията си върху развитието на българското графично изкуство.

Сидония Атанасова е родена през 1909 г. във Враца. Две години по-късно семейството се преселва в Белоградчик, а през 1915 г. – в Плевен. Сидония Атанасова завършва гимназия през 1929 г. в Плевен и година по-късно е приета в Художествената академия в София. Постъпва в Декоративния отдел, където учи при проф. Стоян Баджов и проф. Никола Кожухаров. Графика учи при проф. Васил Захариев. Завършва Академията през 1936 г.⁵², а през 1937 г. става член на Дружеството на независимите художници. Следва дълъг период в нейния живот, през който тя преподава в училища из цялата страна – през 1939 г. е учител в Пазарджик, през 1941 г. преподава в Дупница, през 1942 г. – в Разград, а през 1943 г. – в Ловеч. Докато през 1944 г. не се завръща и установява в Плевен, където преподава рисуване в мъжката, а впоследствие и в девическата гимназия. Там тя инициира и става един от основателите на Окръжната група на художниците в Плевен. През 1946 г. взема решението да се установи като художник на свободна практика. Участва в общите художествени изложби в София и Плевен, както и в изложби, представящи българското изкуство за граница. Умира през 1994 г.

През 1979 г. в София е организирана нейна самостоятелна юбилейна изложба. През 2009 г. във Враца е открита изложба по случай 100-годишнината от рождението на художничката.

Според Д. Каменова Сидония Атанасова попада за пръв път в изложбените зали през 1937 г., когато показва нейзажите, изпълнени във висок печат, „Склад за дърва“, „Фабричен квартал“, „Пост №1“ и „Из крайния квартал“. Това се случва във време, когато в българското изкуство „се осъществява значителна промяна, която го тласка към едно обновяване – сюжетно-тематично и като художествен израз“⁵³.

⁴⁸ Каменова, Д. *Сидония Атанасова*. С.: Български художник, 1974. [Kamenova, D. *Sidoniya Atanasova*. Sofia: Balgarski hudozhnik. 1974.].

⁴⁹ Пак там, с. 94-95. [Ibid., p. 94-95.].

⁵⁰ Колев, Б. *Българската графика*. ... с. 56 [Kolev, B. *Balgarskata grafika*. ... p. 56.].

⁵¹ Йосифова, Б. *Разговор за графиката*... с. 36-37. [Iosifova, B. *Razgovor za grafikata*... p. 36-37.].

⁵² Според Йосифова С. Атанасова е завършила Академията през 1932 г. Йосифова, Б. *Разговор за графиката*... с. 36. [Iosifova, B. *Razgovor za grafikata*... p. 36.].

⁵³ Каменова, Д. *Сидония Атанасова*. С.: Български художник, 1974. с. 5. [Kamenova, D.

Това обновяване се случва именно благодарение на младите автори, сред които е и Сидония Атанасова. В по-ранния етап от творческия си път тя работи в областта на пейзажа, голото тяло, натюрморта, а в зрелия си период (най-вече през 40-те години) работи и в областта на портрета. Използва подчертано декоративен подход, а високият печат (предпочитаната от нея техника е дърворезът) остава нейна запазена марка.

Сидония Атанасова, „Планинско градче Тетевен“.

Дърворез, ХГ „Петко Загорски“ – Бургас

Сюжетите, които избира, „са почерпани от времето, в което живее, от ежедневието“⁵⁴ – живописни места от нашите стари градове; българското село; малкия провинциален град. Значително място в нейното изкуство заема и историческата тема (Априлското въстание, Руско-турската освободителна война). Към историческите сюжети Атанасова

Sidoniya Atanasova. Sofia: Balgarski hudozhnik. 1974, p. 5.].

⁵⁴ Пак там, с. 7. [Ibid, p. 7.].

подхожда след „дълга и щателна подготовка“⁵⁵ – тя прави проучвания върху обстановката, униформите, средата, в която са се разигрвали битките и историческите събития, подчертава „физиономичните национални особености на участниците“⁵⁶. Е. Томов⁵⁷ смята, че това проучване, води до прекаленото надребняване на композицията и прекомерното присъствие на различни подробности.

Пейзажът обаче остава приоритетна област за Сигония Атанасова. Преди социално-политическите промени, настъпили в средата на миналия век, тя сякаш се опитва да запази спомена за изчезващия бит на възрожденския българин. След установяването на новата власт в края на 1944 г. в своите дърворези тя се обръща към „новото време“. Нейните произведения са свидетелство за промяната, на която става свидетел поколението ѝ. Б. Йосифова сравнява изкуството на Сигония Атанасова с „хроника – документ за вече отминали събития“⁵⁸. Художничката е сред авторите, в чиито работи са представяни мащабните строителни проекти на новата власт. Властта възприема тези композиции благосклонно, поради което тя продължава да работи и през 50-те години – време, когато редица художници на практика са отстранени от художествения живот.

Сигония Атанасова създава многопланови композиции, „с шрихови приливи с дълбочина – свидетелство за овладян професионализъм и определено тълкуване на гравюрата върху дърво“⁵⁹. Тя работи върху напречно и надлъжно изрязана дъска както в малки, така и в големи формати. Характерни за нея са черно-белите гравюри и майсторското ѝ използване на инструмента „вело“. Често отпечатва на ръка тиража на своите дърворези. Евтим Томов определя като нейно качество именно „чувството и усета за значението на детайла, за красотата на изрза“⁶⁰, която тя извежда до стил. Декоративният подход към графичната композиция ѝ помага при изграждането на авторски почерк и стил.

Нейни творби са част от колекциите на Национална художествена галерия, Софийска градска художествена галерия, както и в градските галерии в Бургас, Русе, Добрич, Разград, Плевен и др.

⁵⁵ Пак там, с. 24. [Ibid, p. 24].

⁵⁶ Пак там, с. 24. [Ibid, p. 24].

⁵⁷ Томов, Е. *Българската графика ...* с. 95. [Tomov, E. *Balgarskata grafika ...* p. 95].

⁵⁸ Йосифова, Б. *Разговор за графиката ...* с. 36 [Yosifova, B. *Razgovor za grafikata...* p. 36].

⁵⁹ Пак там, с. 36. [Ibid, p. 36].

⁶⁰ Томов, Е. *Българската графика ...* с. 94. [Tomov, E. *Balgarskata grafika ...* p. 94].

БИБЛИОГРАФИЯ

Балчева, М. *Графичното ателие на проф. Васил Захариев в Държавната художествена академия (1922-1944)*. София: НХА, 2014, с. 5-25. [Balcheva, M. *The Graphic Art Atelier of Prof. Vasil Zahariev at the State Academy of Art (1922-1944)*. Sofia: NHA, 2015, p. 5-25].

Генова, И. *Дружество на жените художнички в България. В: 120 години българско изкуство*. София, 2013, с. 116-127. [Genova, I. *Druzhestvoto na zhenite hudozhnichki v Bulgariya*. In: *120 godini balgarsko izkustvo*. Sofia, 2013, p. 116-127].

Георгиева, С. *Графичният отпечатък – от технологията до поезията*. В: *Графика. Творби от фонда на СГХГ*. София: Симолини 94, с. 5-10. [Georgieva, S. *Prints – from technology to poetry*. In: *Prints. Works from the collection of Sofia City Art Gallery*. Sofia: Simolini 94, 2015, p. 5-10].

Джановска, Н. *Мястото на жените графички в българското изкуство през XX век*. В: *Изкуство и живот*. Велико Търново, с. 249-264. [Dzhanovska, N. *Women graphists' place in Bulgarian art during the 20th century*. In: *Izkustvo i zhihot*. Veliko Tarnovo, 2015, p. 249-264].

Динова-Русева, В. *Петрана Клисурова. Живот и творчество*. С.: Фондация Васил Левски, 1995. [Dinova-Ruseva, V. *Petrana Klisurova. Zhihot i tvorchestvo*. Sofia: Fondatsiya Vasil Levski. 1995.].

Йосифова, Б. *Разговор за графиката*. С.: Отечество, 1985. [Iosifova, B. *Razgovor za grafikata*. Sofia: Otechestvo. 1985.].

Каменова, Д. *Сидония Атанасова*. С.: Български художник, 1974. [Kamenova, D. *Sidoniya Atanasova*. Sofia: Balgarski hudozhnik. 1974.].

Колев, Б. *Българската графика*. С.: Народна младеж, 1960. [Kolev, B. *Balgarskata grafika*. Sofia: Narodna mladezh. 1960.].

Несторов, В. *Люба Паликарова*. С.: Български художник, 1974. [Nestorov, V. *Lyuba Palikarova*. Sofia: Balgarski hudozhnik. 1974.].

Николаева, А. *Бинка Вазова. Графични образи*. С.: Институт за изследване на изкуствата БАН, 2016. [Nikolaeva, A. *Binka Vazova. Grafichni obrazi*. Sofia: Institute of Art Studies – BAS. 2016.].

Томов, Ев. *Българската графика*. С.: Г. Димитров, 1955. [Tomov, E. *Balgarskata grafika*. Sofia: G. Dimitrov. 1955.].

Чуховски, П. *Анна Крамер*. С.: Български художник, 1973. [Chuhovski, P. *Anna Kramer*. Sofia: Balgarski hudozhnik. 1973.].

Genova, I. *Women artists in the modernization of the artistic life in Bulgaria – overcoming boundaries*. In: *Art Studies quarterly*, 2002 (4), p. 3-8.

BULGARIAN WOMEN PRINTMAKERS IN THE 1930s AND 1940s

Tsveta Petrova

Abstract: The women who represented the first generations of artists who engaged in Bulgarian printmaking played an important role in our national art history. Their art, though, often remains somewhat neglected by researchers and their works are rarely shown at exhibitions and expositions, thus rendering them relatively less known to the general audience. The current article aims at presenting five women artists who played a key role in the development of printmaking in our country – namely, Anna Kramer, Lyuba Palikarova, Petrana Klisurova, Binka Vazova and Sidonia Atanasova. Some of them were active in the graphic arts sphere for decades but the article is focused on the 1930s and 1940s – a period when the specific features of their artistic expression and the scope of storylines and themes emerged, thus predetermining to a great extent the very essence of their art throughout their artistic careers.

Keywords: printmaking, women artists, bulgarian art, art of the 20th century